

Leven in tweespalt

(Slot-lezing in Bilthoven op 20 maart 1995 in de cyclus: De paradox als prikkel tot nadenken)

Uit de verschillende lezingen, zoals ik ze van de bandjes heb beluisterd, is één ding me wel duidelijk geworden: paradoxen prikkelen tot op allerlei terreinen. Het is verrassend om te horen, hoe verschillende wetenschappers en filosofen stoeien met de fenomenen 'paradox', 'tegenstelling', 'ambivalentie', enz.. Of uit deze rijkdom van gedachten bij wijze van afsluiting een samenvatting of een superstandpunt te geven zou zijn, zoals van Zantwijk formuleerde, is de vraag. Ik denk, dat dit een overschatten is van de mogelijkheid van de filosofie. Wat ik wel kan doen, is kijken, wat er met het begrip 'paradox' gebeurt, als verschillende sprekers zich hiervan meester maken. Dat zal het eerste deel van mijn lezing omvatten. Het tweede deel heeft als thema: 'Leven in tweespalt'. Ik begin met een filosofisch intellectueel gokje: waarom is er in ons leven een fundamentele tweespalt, wat is de oorzaak hiervan? Daarna maak ik u deelgenoot van enkele paradoxen of ambivalenties, die mij bij de voorbereiding van deze lezing door het hoofd speelden. Tenslotte ga ik dieper in op de ambivalentie: eindigheid/oneindigheid. Ik eindig als moralist, met een ernstige waarschuwing aan u als publiek over het gebruik van paradoxen.

Indeling:

I. Analyse van het gebruik van het begrip 'paradox' door verschillende sprekers	1
II. Leven in tweespalt	3
1. De fundamentele tweespalt in ons leven	
2. Enkele paradoxen die in mijn hoofd speelden bij de voorbereiding van deze lezing	
3. De ambivalentie van eindigheid en oneindigheid	
III. Besluit	5

I. Analyse van het gebruik van het begrip 'paradox' door de verschillende sprekers

Ik ga de rij van sprekers één voor één na. Ik doe natuurlijk onrecht aan de veelzijdigheid van hun denken, maar dat is inherent aan mijn onderzoek naar hun gebruik van paradoxen.

1) **Van Nierop** (een filosoof) beet de spits af door in hoog tempo (alsof hij de paradoxen op heterdaad moest heter daad moest betrappen) de verschillende strategieën te bespreken om de tweespalt in ons denken uit te bannen. We willen niet verstrikt worden in het leven, we moeten de aporie, de radeloosheid, dat er geen uitweg is, bestrijden. Op heel veel terreinen is dat mogelijk en wenselijk. Maar er zijn dubbelzinnigheden in ons leven, die door de filosofie niet op te lossen zijn. Als we spreken over de sfeer van onvoorwaardelijke totaliteit -die van de ziel, van de kosmos en van God- zijn er illusies, die niet te vermijden zijn. Ons leven en ons verstand is hiermee behept. Kant vindt, dat ze tot de structuur van ons denken behoren en Nietzsche vindt, dat ze inherent zijn aan onze noodzaak tot zelfinstandhouding. Ze zijn ambivalenties, die in ons menselijk leven liggen en die niet te ontmaskeren, niet te overwinnen en niet te verzoenen zijn. De filosofie kan ze alleen verhelderen in haar paradoxaliteit.

2) **Van Reijen** (een filosoof) roept met zijn meer kunstzinnige dan filosofische analyse van labyrinten en ruines een prachtig beeld op van de ingewikkeldheid van ons leven, waar we heel gemakkelijk de draad kwijt kunnen raken. Veel dingen in ons leven zijn niet eenduidig. Ze zijn ambigue, ambivalent, tegenstrijdig. Dat is voor de moderne mens moeilijk te verteren. We willen rechtlijnig en doelgericht leven. Dat staat haaks op het idee, dat we zo weinig weten, wie we zijn en welke weg we moeten inslaan. Zelfontdekking (wie zijn we eigenlijk?), desoriëntatie (hoe vinden we een nieuwe draad in ons leven?), de dubbelzinnigheid van het leven onder ogen durven zien: het zijn allemaal elementen die een vruchtbaar klimaat scheppen voor de paradox, zoals Van Nierop die formuleerde.

(3) **Van der Loo** (socioloog) laat heel scherp zien, hoe paradoxaal onze situatie als moderne mens is. Er is in onze moderne kuituur een verwevenheid tussen de tendensen van generalisering en individualisering. Hij maakt een onderscheid tussen het soevereine individu, het gekooide individu en het verstamde individu. Voor hem ligt de paradox in het feit, dat deze drie visies niet door een overkoepelende visie ingelijfd kunnen worden. Ze houden elkaar in evenwicht, zonder dat de een de ander opslokt. Het is een uiting van de paradoxale situatie van de maatschappij, waarin we leven.

(4) **Van Zandwijk** (econoom en bedrijfskundige) leidt ons doormiddel van een uitvoerige historische analyse in de opvattingen over het strategisch management. Een louter rationele benadering geeft geen goede uitzichten. Er is een noodzaak om deze aan te vullen met een intuïtieve, creatieve benadering. In deze context gebruikt hij het woord 'paradox'. Het tijdperk van 'of/of' verandert in 'en/en'. Het woord 'paradox' krijgt hier een heel eigen invulling, die nogal ver afwijkt van de definitie van Van Nierop.

(5) **Van der Veken** (filosoof, metafysicus) thematiseert de paradox van de eindige vrijheid. Hij hanteert hierbij de paradox in zijn eigenlijke betekenis als: iets wat niet kan en toch voorkomt. Het is de spanning tussen tegenstrijdige betekenissen, die bij nader inzien dieper inzicht geven. Een spanning tussen gegevenheid en originaliteit. De mens heeft twee kanten: hij is vrij om te worden wat hij nog niet is, maar hij heeft deze vrijheid zelf niet gekozen. In zijn verdere uitwerking, vooral met betrekking tot onze levensvervulling en waar het uiteindelijk in de vrijheid (onze procesgang naar God) omgaat, verdween voor mij het perspectief van de paradox in de nevelen van de metafysica.

(6) **Keij** (filosoof). Zijn lezing was bijna geheel gevuld met paradoxen die hij als een goed schoolmeester in de filosofie allemaal onder woorden kon brengen. Hij volgde hierin Levinas, die van mening was, dat een mens zich niet laat beschrijven; niet logisch te analyseren is. Vandaar dat de paradoxen je om de oren vlogen. Hij volgde de scherpe definitie van Van Nierop over paradox. Voor hem is een paradox een uitspraak, die tegenstrijdig, ongerijmd is, maar toch juist zou kunnen zijn, zonder dat de mens in staat is om die contradictie op te heffen. De grootste paradox is die van het bestaan en niet-bestaan. Het menselijk lichaam, als leven, is een onoplosbaar paradoxaal gegeven: onafhankelijk en afhankelijk tegelijk. Genieten als zelfgenoegzaamheid en kwetsbaarheid, die zich realiseert in lijden. In zijn uitleg hiervan ging de hele wereld overhoop: lichaam, tijd, identiteit, volmaaktheid, lijden, het bestaan van het kwaad, enz.

Conclusie:

Het is duidelijk, dat bijna alle filosofen (met uitzondering van Van Reijen) zich bezig houden met de omschrijving van het begrip 'paradox' en die niet ver afwijken van de kerndefinitie van Van Nierop. De wetenschappers gaan hun eigen weg, praten wel over tegenstellingen, die soms niet verzoend kunnen worden, maar omlijnen het begrip 'paradox' niet erg scherp. Van Zandwijk helemaal niet, van der Loo wel, maar dan als paradoxale situatie. Wittgenstein zou bij dit verschillend gebruik van het woord 'paradox' van 'familie-gelijkenis' spreken. Er is een stamboom, waarin allerlei ontwikkelingen beschreven worden. Ze hebben allemaal iets te maken met de stamvader, maar gaan toch hun eigen gang. Een minder taalkundige verklaring ligt in het feit, dat filosofen de paradox of ambivalentie terug brengen naar de aard van de mens en het menselijk bestaan. De paradox in de meest diepe zin van het woord ligt op existentieel

niveau, ze raakt het van de mens als mens en drukt een fundamentele tegenstelling uit, die nooit te verzoenen is, zolang we mens zijn. De tegenpolen zijn tegelijkertijd aanwezig en houden elkaar in evenwicht. Enkele voorbeelden kunnen dit duidelijk maken. Wie we ook zijn, in welke tijd en cultuur we ook leven, we hebben te maken met onze vrijheid/onvrijheid, met onze eindigheid/niet-eindigheid, met ons bestaan/niet-bestaan.

II. Leven in tweespalt

Ik had u al gezegd, dat ik in dit tweede deel van mijn lezing drie thema's aan de orde wil stellen:

- (1) het verschijnsel tweespalt in ons leven en de oorzaak hiervan.
- (2) enkele paradoxen, die in mijn hoofd speelden bij de voorbereiding van deze lezing.
- (3) uitleg van een van de grootste ambivalenties in ons leven: eindigheid — oneindigheid.

1. De fundamentele tweespalt in ons leven

Het proefschrift van Van Nierop, waarop hij in 1989 promoveerde, had als titel: 'Denken in tweespalt--interpreteren in ambivalentie'. In zijn uiteenzetting speelt het woord ambivalentie (de aanwezigheid van twee tegengestelde waarden) de hoofdrol. Het is de algemene benaming voor verschijnselen van tegenstrijdigheid, dubbelzinnigheid, tweespalt. Het gaat hem om de werkelijk bestaande tweespalt die zich in de wereld, in ons bestaan en dus ook in onze reflectie op en interpretatie van beide zich voordoet, zonder dat het de taak van de filosofie moet worden geacht deze tweespalt te ontmaskeren, te overwinnen, te verzoenen, ons er uit te bevrijden.

Ik voeg hieraan toe: we moeten met deze tweespalt leren leven. Dat is geen eenvoudige opgave, omdat het aanvaarden van de tweespalt niet in onze aard ligt. We willen helderheid, duidelijkheid, eenvoud, harmonie in denken en leven. Een denken, dat de paradox in de vorm van tegengestelde meningen niet kan overwinnen en van 'noodzakelijke illusies' moet leven over belangrijke levensonderwerpen als God, de ziel, de kosmos, de zin van het leven, is moeilijk te aanvaarden. Een waarden, dat de ambivalentie in de vorm van tegengestelde waarden niet kan verzoenen, is een aanslag op ons gevoelsleven. Om Nietzsche te citeren: we zijn ongeneselijk zieke wezens, die door ons bewustzijn in onszelf verscheurd zijn. We zijn gedwongen met 'illusies' te leven, met 'zinsbegoochelingen', 'hersenschimmen', 'ijdel gebleken verwachtingen'. We zijn 'illusionisten', die hier geen medicijn voor hebben, tenzij de verdoving van het vertier.

2. Enkele paradoxen die in mijn hoofd speelden bij de voorbereiding van deze lezing.

Uit de lezingen kwamen zelf al allerlei voorbeelden, die betrekking hadden op de ambivalentie in onze menselijke conditie. De 'sfinx' bij Dilthey (half mens, half dier), 'Misère et Grandeur' bij Pascal, het 'erbarmelijkste' en 'verhevenste' wezen bij Jaspers. Zelf vond ik er één uit de theologie en één uit de filosofie, die mij bijzonder aansprak. De prachtigste kwam voor mij uit de theologie van Luther: 'Simul justus et peccator' (tegelijk gerechtvaardigd en zondaar). Dit is de paradox van het menselijk bestaan binnen het heil van God. De mens weet in het geloof, dat hij, door Gods genade alleen, gerechtvaardigd is, en hij beleeft zichzelf als zondaar. Over deze paradox valt veel te theologiseren en te psychologiseren. In de filosofie vond ik de uitdrukking, ontleend aan Kant en aan Ernst Bloch 'Krummes Holz. Aufrechter Gang'. De mens is uit zulk krom hout gemaakt, dat er niets rechts mee te timmeren valt en toch loopt hij of zij rechtop.

3. De ambivalentie van eindigheid en oneindigheid

Er zijn een klein aantal boeken in mijn boekenkast, die ik eindeloos zou willen lezen en herlezen, omdat ze genoeg stof bevatten om voor heel mijn levenstijd mijn denken te blijven inspireren. Voor een buitenstaander zijn ze misschien te ingewikkeld, te theoretisch of gewoonweg niet interessant. Ik noem er twee, die mij binnengevoerd hebben in de problematiek van de ambivalentie van ons menselijk leven: Oudemans, *De verdeelde mens*. Ontwerp van een filosofische antropologie (1980) en Jos de Mul, *De tragedie van de eindigheid*. Diltheys hermeneutiek van het leven (1993). Uit deze beide boeken krijg ik een beeld van de ambivalentie, de tweespalt waarmee we moeten leven. Ik zal kort ingaan op Oudemans en wat langer op de Mul.

Theo Oudemans

Oudemans schetst vanuit de filosofie van Wittgenstein en Heidegger het beeld van de 'verdeelde mens'. In een analyse van de begrippen 'keuzevrijheid en verantwoordelijkheid', 'openstaan naar de wereld' (logos), en 'draagkracht' laat hij deze verdeeldheid zien. De mens wordt opgeroepen zichzelf te worden in verantwoordelijkheid en keuzevrijheid, in het dragen van onvermijdelijk wedervaren en in het openstaan naar de wereld. 'Het is ons erom te doen, aan te tonen, dat mensen weliswaar zichzelf worden, maar dat zij ook zichzelf niet zijn, en evenmin kunnen worden. De menselijke aard wordt niet alleen door mogelijkheden, maar ook en vooral door onmogelijkheden bepaald: de mens is gedwongen om te leven naar mogelijkheden die hij niet kan realiseren, maar die hij ook niet ter zijde kan leggen' (blz. 50).

'De menselijke verdeeldheid is nu hierin gelegen dat we van de eigenlijke eenheid waartoe we worden opgeroepen permanent zijn afgevallen, en ons niet in de richting van die eenheid kunnen bewegen, terwijl we evenmin ons gebrek aan eenheid kunnen aanvaarden: we worden opgeroepen om onszelf te worden, maar we kunnen onszelf niet worden. Hoewel we onszelf niet kunnen worden, en dat soms ook wel beseffen, hebben we toch geen andere keuze, dan onze volledige eenheid te veronderstellen en verlangen' (blz.247).

Jos de Mul

De Mul analyseert in zijn proefschrift de ontwikkeling in het denken van Dilthey (1833-1911). Dilthey is een denker 'na de dood van God' en 'na het einde van de transcendent, traditionele metafysica'. Jos de Mul beschouwt heel de filosofie van Dilthey als een 'filosofie van de ambivalentie' in de betekenis die door Van Nierop hieraan gegeven is (blz. 450). Om deze ambivalentie duidelijk te maken verbindt Dilthey de volgende elementen met elkaar: historiciteit (relativisme), metafysisch bewustzijn en de tragische dimensie van het leven. Ik loop zijn stellingen even kort na.

a) De mens is fundamenteel eindig.

De eindigheid van de mens draait om twee assen. De eerste as heeft betrekking op de ruimtelijke begrenstheid. Het eindig zijn van de mens betekent dat we gekenmerkt worden door een bepaalde ruimtelijke begrenstheid. Eindig zijn betekent hier letterlijk: onder anderen-zijn. Deze begrenstheid maakt niet alleen de individualiteit van de eindige mens uit, maar is tevens oorzaak van een onophefbaar verlangen de (het) ander(e), van wie hij in zijn bestaan afhankelijk is, te ontmoeten of te beheersen (474). De tweede as op de menselijke begrenstheid in de tijd. De mens is eindig, omdat hij sterfelijk is. Het menselijk leven wordt gekenmerkt door de ondoorgrondelijke raadsels van geboorte, ontwikkeling en dood.

(b) Met het inzicht in de volstrekte nietigheid van het bestaan in de onmetelijke tijd is nauwelijks te leven.

Dilthey volgt hierin de gedachtegang van Nietzsche, die zegt, dat een overmaat van historisch bewustzijn schadelijk is voor de gezondheid van de mens, een volk, een cultuur. Tegen de ziekte van een overmaat aan historisch bewustzijn helpen slechts de medicijnen van het onhistorische en het bovenhistorische. Met het onhistorische bedoelt Nietzsche, de kunst om te kunnen vergeten, om zich binnen een beperkte horizon op te sluiten, anders worden we nooit gelukkig. Met het bovenhistorische bedoelt hij de pogingen van kunst en religie, die de illusie kunnen scheppen iets blijvends te ontdekken in de nimmer eindigende stroom van het worden (blz. 362-363). Om te kunnen leven met zijn fundamentele eindigheid moet de mens wel denken en handelen, alsof hij eeuwige waarheden en waarden schept. Het metafysisch bewustzijn zet de mens hiertoe aan. Het menselijk leven is in principe verdeeld tussen zijn eindigheid en zijn metafysische hoop op oneindigheid. Dit is de eeuwige tegenspraak in het leven zelf.

(c) Deze eeuwige tegenspraak treedt pas in de moderne tijd ten volle aan het daglicht. Wanneer het historisch bewustzijn van de relativiteit van menselijke aangelegenheden groeit, krijgt de latente spanning tussen het historisch bewustzijn en de oneindige metafysische scheppingskracht een tragische dimensie. Wanhoop en hoop dringen zich nu ten volle op aan de filosofische bezinning. Hoewel we in ons leven in staat zijn de grenzen van onze eindigheid partieel te overstijgen, bv in het verstaan van de levensuitingen van andere individuen die ruimtelijk en tijdelijk van ons gescheiden zijn, is het laatste woord een onvervulbaar verlangen (475-476). Dat maakt de tragiek van ons bestaan uit.

(d) dit kluwen van vragen die ons kwellen en in verrukking brengen, van intellectuele lust van onmacht en contradicties, dat is het raadsel van het leven: het enige, duistere, angstaanjagende onderwerp van alle filosofie. Niet het raadsel van de wereld: dat is de ene, de objectieve helft van dit vragenkluwen, neen, veeleer juist het gelaat van dit leven zelf, met die ogen die nu eens verlangend de wereld inkijken, dan weer in stille contemplatie of dromerig over haar heen staren, met die mond die nu eens lacht, dan weer krampt en lijdt: deze sfinx met haar dierenlichaam en haar mensengezicht" (GS VIII, p.140, geciteerd bij: Van Nierop, motto hoofdstuk I; zie ook de Mul, blz. 455).

III. Besluit

Er is grote kans, dat u met een hoofd vol paradoxen en ambivalenties deze lezingencyclus verlaat. Daarom is een waarschuwing wel op zijn plaats. Van Nierop zegt zelf al -bij het vaststellen 'van onoplosbare paradoxen'- dat hij hiermee niet pleit voor een filosofie, die glorieert in het vaststellen van steeds weer andere en nieuwe ambivalenties en afziet van elke poging, die te overwinnen (blz. 11). U moet oppassen, dat u niet aan tweespalten, paradoxen en ambivalenties verslaafd raakt. Het is moeilijk om van deze verslaving af te raken. K. Poll (redacteur NRC) heeft in zijn boekje 'Het verlangen naar almacht' (Amsterdam 1974, blz. 17vv) gewezen op de bevrijdende werking van de paradox. Toch geeft hij de raad de paradox niet als manie te gaan gebruiken. Hij signaleert dit bij Menno ter Braak in zijn boek van oude en nieuwe christenen. 'Hij lijkt op een jongen, die in de speeltuin niet genoeg kan krijgen van de glijbaan. Keer op keer klimt hij de trap op en dan laat hij zich glunderend van taalplezier naar

beneden vallen tot hij belandt tussen de polen van een paradox' (17). Bij hem krijgt de paradox de plaats van oplossing. 'Ik zie in de paradox op zijn best een stijlmiddel dat, zoals alle stijlmiddelen, niet overgedoseerd moet worden. Het doorbreekt de al te rigoreuze rechte lijn van een gedachtegang, het houdt het besef wakker dat er rechts van de weg ook van alles te zien is wanneer ik naar links kijk. Maar wanneer het gevoel voor paradoxen het denken beheerst, ontstaat er monotonie. Monotonie is het esthetische equivalent van eenzaamheid' (18).